

NOVES PERSPECTIVES PER A LA HISTÒRIA DE L'HOSPITAL PREMODERN A LA CORONA D'ARAGÓ: ENOVACIÓ HISTORIOGRÀFICA I CONSOLIDACIÓ D'UNA DISCIPLINA EMERGENT

*New perspectives for the history of the premodern hospital in the Crown of Aragon:
historiographical renovation and consolidation of an emerging discipline*

POL BRIDGEWATER MATEU

*Investigador postdoctoral Margarita Salas, Universitat de Barcelona,
Istituto di Scienze del Patrimonio Culturale (Nàpols, Itàlia)*

pol_bridgewater@ub.edu

ORCID ID.: 0000-0002-9960-217X

RESUMEN

La historiografía del hospital premoderno vivió un proceso de renovación enmarcado, a grandes rasgos, entre los años sesenta y ochenta del siglo xx y basado en el rechazo de aproximaciones híperespecíficas y conmemorativas a instituciones asistenciales concretas. En España esta sensibilidad arraigó con especial intensidad dentro del marco historiográfico catalanoaragonés, con una primera ola de investigadores en los años ochenta y noventa y una segunda etapa, iniciada a principios del siglo xxi, que ha consolidado la disciplina. En este artículo pretendemos presentar esta renovación de la historiografía del hospital premoderno y centrarnos en dos de sus ejes: por un lado, en la vocación de escribir una historia de larga duración, con algunos de los retos que conlleva, y por otro, la voluntad de justificar la relevancia de la historia hospitalaria a través de la inclusión del hospital en su contexto social.

Palabras clave: historiografía, hospital premoderno, «longue durée», historia total, historia social.

Fecha de recepción: 18 de diciembre de 2022

Fecha de admisión: 23 de diciembre de 2022

ABSTRACT

The historiography of the premodern hospital underwent a process of renewal that was roughly framed between the sixties and eighties of the 20th century and based on the rejection of hyperspecific and commemorative approaches of an institutional nature. In Spain, this sensitivity took root with special intensity within the Catalan-Aragonese historiographical framework, with a first wave of researchers in the eighties and nineties and a second stage, starting in the early 21st century, which has consolidated the discipline. In this article we intend to present this renewal of the historiography of the premodern hospital and focus on two of its axes: on the one hand, the writing a *longue durée* history, with some of the challenges that it entails, and on the other, the will to justify the relevance of the history of welfare through the inclusion of the hospital in its social context.

Keywords: historiography, premodern hospital, «*longue durée*», total history, social history

POL BRIDGEWATER MATEU és doctor en Cultures Medievals per la Universitat de Barcelona (2020) amb la tesi *Car vosaltres havets a veure sobre hospitals»: el Consell de Cent i la construcció de la primera política hospitalària a la Barcelona baix-medieval*. Els seus interessos de recerca es centren en la història de l'assistència i del poder. Entre les seves publicacions destaquen *Els administradors de l'hospital de la Santa Creu de Barcelona en el marc dels conflictes urbans del segle xv* i *Govern municipal, política assistencial i reforma hospitalària. El Consell de Cent i el paisatge hospitalari a la Barcelona medieval*. Ha estat professor associat al departament d'Història de la Universitat de Barcelona i actualment és investigador postdoctoral Margarita Salas a la Universitat de Barcelona i a l'Istituto di Scienze del Patrimonio Culturale, vinculat al Consiglio Nazionale delle Ricerche italià.

1. EL REBUIG D'UNA HISTÒRIA IRRELLEVANT: LA RENOVACIÓ I CONSOLIDACIÓ DE LA HISTORIOGRAFIA HOSPITALÀRIA DE LA CORONA D'ARAGÓ

La historiografia hospitalària viu un moment dolç. En les darreres dues dècades s'han publicat tesis doctorals,¹ monografies i obres col·lectives rellevants,² amb el volum del 2014 *Ciudad y hospital en el Occidente europeo (1300-1700)* com a símbol clar de la maduresa d'aquesta tradició.³ Així mateix, s'ha dotat d'espais de trobada i intercanvi científic específics, com el simposi *Els Abrils de l'Hospital*, i ha ocupat un lloc destacat en els congressos d'història de la medicina i la ciència a Catalunya i Espanya.⁴ Fora de la producció estrictament acadèmica, la reivindicació de la importància cultural de l'hospital ha generat iniciatives de conservació del patrimoni material, tant d'edificis com de documentació: a la primera de les categories, trobem projectes de restauració d'antigues estructures assistencials, com l'hospital medieval fundat per l'infant Pere d'Aragó i d'Anjou que va acabar formant el primer nucli de l'actual vila de l'Hospitalet de l'Infant.⁵ Pel que fa la segona, l'any 2007 es va signar un conveni entre el Centre Superior d'Investigacions Científiques (CSIC), la Biblioteca de Catalunya i la Fundació de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau per inventariar la documentació produïda per l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona.⁶ Més recentment, la mateixa fundació ha digitalitzat una part important dels seus fons.

Per què escriure una història específicament hospitalària, però? I per què arrelar-la als territoris de la Corona d'Aragó, una entitat política extingida al segle XVIII? En aquest sentit, citar el celebrat *A Discipline of Relevance: the Historiography of the Later Medieval Hospital*, de Peregrine Horden, ha esdevingut un lloc comú: el mateix títol de l'article funcionava com a marc programàtic per a la reivindicació d'una historiografia hospitalària renovada i, evidentment, «rellevant».⁷ Una història analítica, que situés l'hospital en el

¹ Entre els exemplars més recents destaquen les tesis de Josep Barceló pel cas del sistema tarragoní (2014), Guillem Roca per Lleida (2017) o Pol Bridgewater per Barcelona (2020). Les tesis de Jaume Marcé sobre la gestió patrimonial de l'hospital de la Santa Creu i Raül Villagrasa sobre els l'evolució dels sistemes hospitalaris a Aragó i Castella, que han de veure la llum properament, demostren que la història hospitalària ha esdevingut una disciplina consolidada, capaç de generar relacions d'aprenentatge i formar nous investigadors.

² Més enllà del fundacional *Ciudad y hospital en el Occidente europeo (1300-1700)*, els volums col·lectius *Imago civitatis: Hospitalares y manicomios en Occidente*, coordinat per Josep M. Comelles, Antoni Conejo i Josep Barceló (2018), i *Redes hospitalarias: historia, economía y sociología de la sanidad*, editat per Concepción Villanueva, Antoni Conejo i Raül Villagrasa (2018) han sorgit de la celebració de diverses edicions dels *Abrils de l'Hospital*. El volum *Barcelona hospitalària. La ciutat i els seus hospitals, segles XIV-XVII*, a càrrec de Josep Barceló i Alfons Zarzoso, es troba en les darreres etapes del procés d'edició. Pel que fa a monografies recents, destaquem *Poder local, govern i assistència pública: l'Hospital de Sant Pau i Santa Tecla de Tarragona* (2017), de Josep Barceló, i *L'hospital, la dona i el capellà. Sant Andreu de Mallorca (1230-1445)* (2022), de Carmel Ferragud.

³ Huguet-Termes, Verdés, Arrizabalaga, Sánchez (coords.), 2014. Josep Maria Comelles va definir el volum com «con toda seguridad la más importante incursión colectiva y en castellano en el proceso de normalización internacional de la historiografía hospitalaria en España». Comelles, 2016: 2.

⁴ Vegeu, per exemple, el XVII congrés de la Sociedad Española de Historia de la Medicina (Sant Feliu de Guíxols, 2017) o la XIV Trobada d'Història de la Ciència i la Tècnica (Castelló). Zarzoso, Arrizabalaga, 2017.

⁵ Figuerola, Gavalrà, Romera, Conejo, 2012.

⁶ Fontanals, 2014.

⁷ Vegeu, per exemple, Barceló, 2017: 23; Conejo, 2017: n. 23; Marino, 2015: n. 3; Roca, 2017: 16.

seu context cultural i econòmic, en definitiva, una història social, curiosament comparativa, capaç de teixir un tapís de connexions amb l'hospital al centre, oposada als tradicionals retrats linears d'institucions assistencials concretes.⁸ Una sensibilitat que, com veurem, ha influït fortament en la producció científica vinculada a la història hospitalària de la Corona d'Aragó. Evidentment, les propostes de Peregrine Horden no sorgien del no-res. La distinció entre una historiografia «rellevant» i la pobresa d'una «*tunnel vision*' of *narrowly institutional hospital histories, content to string together star names and momentous dates*» ja indica l'existència d'una criticada tradició d'escriptura de retrats d'hospitals concrets, a vegades quasihagiogràfics.⁹ La centralitat de l'hospital com a subjecte històric, més enllà d'aquestes aproximacions híperespecífiques, va generar iniciatives organitzades com el *Centro Italiano di Storia Ospitaliera* (CISO), actiu entre els anys 50 i 60, com a pioner destacat; la *Société Française d'Histoire des Hôpitaux* (SFHH) fundada el 1958 per Jean Imbert; el *Centro Interdepartimentale per lo Studio dell'Ospedale di Santa Maria della Scala*, fundat el 1984 a la Università degli Studi de Siena i amb una forta voluntat interdisciplinària; el *Centro di Documentazione per la Storia dell'Assistenza e della Sanità Fiorentina*, nat el 1998; o, del mateix any, la *International Network for the History of Hospitals* (INHH) sostinguda per la *European Association for the History of Medicine and Health* (1998).¹⁰

L'hospital, entès com una institució amb una personalitat històrica concreta, és un fenomen amb arrels en el món tardoantic, fruit dels deures cristians de la donació i l'ajuda al proïsme, i, per tant, present en tot el món cristià i sovint marcadors de colonització i cristianització.¹¹ Per què limitar-se, doncs, a l'anàlisi dels territoris que van formar part, en algun moment, de la Corona d'Aragó? Evidentment, qualsevol aproximació a una realitat històrica transregional i de llarga durada, com l'hospital premodern, està obligada a assumir limitacions més o menys arbitràries. En aquest sentit, el protagonisme de la Corona d'Aragó és, sobretot, un desenvolupament modern, creat a través d'espais acadèmics en comú i relacions entre investigadors. De fet, la coherència territorial d'aquestes aproximacions depèn més dels ponts lingüístics i culturals i, sobretot, la influència d'entitats político-administratives modernes que de l'existència de vincles polítics, econòmics i culturals antics o la influència d'institucions històriques compartides, molts cops discutida.¹² Així, els intercanvis acadèmics entre historiadors catalans, aragonesos, valencians i mallorquins disposen d'espais propis ben consolidats, mentre que la inclusió de narrati-

⁸ Horden, 1988: 374-375.

⁹ Horden, 1988: 359.

¹⁰ Conejo, 2013: IV-V.

¹¹ Aquest rol de l'hospital cristià com a marcadors de conquesta queda ben reflectit pel cas de Mallorca a l'Hospital, la dona i el capellà, de Carmel Ferragud. Ferragud, 2022. Sobre l'arribada de l'hospital cristià a Amèrica i el seu paper en els processos de cristianització, vegeu Pardo-Tomás, 2018.

¹² Aquest darrer aspecte queda plenament reflectit en els debats al voltant de la monarquia, la institució comú entre els territoris de la Corona. Mentre que a Catalunya diversos autors han remarcat la base municipalista de la formació de polítiques hospitalàries, historiadors centrats en el regne d'Aragó o Sicília han insistit en la influència dels poders reial i senyorial. Huguet-Termes, 2010; Barceló, 2017; Villagrasa 2016; Santoro 2019.

ves provinents dels territoris italians de la corona és relativament més recent.¹³ En canvi, realitats com Atenes i Neopàtria són desconegudes, tant per la durada minsa de llur integració en la Corona com, sobretot, per la manca de proximitat acadèmica i lingüística. I, malgrat els seus límits i arbitrarietats, aquests vincles s'han consolidat. Ja fa vint anys, i coincidint amb les primeres embranzides de la renovació de la historiografia hospitalària hispànica, Jon Arrizabalaga comprava la fecunditat d'aproximacions centrades al voltant de la Corona d'Aragó amb la relativa pobresa de la tradició historiogràfica castellana: «lamentablement las investigaciones sobre la asistencia hospitalaria en la Corona de Castilla durante la Edad Media no han respondido, salvo honrosas excepciones, al interés del tema».¹⁴ Les reflexions d'Arrizabalaga, doncs, no només comparaven dos horitzons historiogràfics. També insinuaven un cert sentit d'escola entre historiadors interessants en la realitat catalano-aragonesa. Per exemple, les aportacions centrades al voltant de la Corona d'Aragó ocupen onze dels divuit capítols del ja citat *Ciudad y hospital en el Occidente Europeo. 1300-1700*, un volum que, no casualment, sorgeix del nexa historiogràfic generat al voltant de la Institució Milà i Fontanals i el mateix Arrizabalaga.

Tant l'empenta renovada de la història hospitalària com el seu arrelament als territoris catalanoaragonesos han pres una forma concreta en el simposi *Els Abrils de l'Hospital*. La iniciativa va començar l'any 2012 a Barcelona, i des de llavors s'ha celebrat quasi sempre durant el mes d'abril per commemorar la cerimònia d'inauguració de l'hospital de la Santa Creu de Barcelona, el 17 d'abril del 1401.¹⁵ I, si bé els *Abrils* van néixer vinculats a l'Institut de Cultures Medievales (IRCVM) de la Universitat de Barcelona i com a homenatge al gran hospital medieval de la ciutat, edicions posteriors han tingut lloc a altres ciutats i viles que formaren part de la Corona d'Aragó, com Saragossa (2017), Gandia (2020) o Càller (2022). A més a més de la diversitat de les seus, volgudament centrada en el passat catalanoaragonès, el simposi ha fet una aposta decidida per la interdisciplinarietat, amb edicions amb un fort component etnogràfic (Reus-Tarragona, 2016) o centrades al voltant de la història de l'alimentació (Gandia, 2020).¹⁶

Aquest creixement i consolidació de la historiografia de l'hospital premodern a la Corona d'Aragó ha anat en paral·lel a una producció científica abundant, en forma de monografies, obres col·lectives i tesi doctorals que sovint han inclòs, fruit de les convencions acadèmiques, estats de la qüestió exhaustius.¹⁷ Amb la qual cosa no pretenem continuar

¹³ Trobem, en aquest sentit, contribucions d'historiadors italians establerts en el sistema universitari espanyol, com Salvatore Marino, i obres produïdes en contextos acadèmics de la Itàlia meridional i insular, amb les aportacions recents de Daniela Santoro, Mariangela Rapetti o Gemma Colesanti. Marino, 2014; Rapetti, 2019; Santoro 2019^a; 2019^b. Sobre els sistemes assistencials de diverses localitats del *mezzogiorno*, vegeu el recent volum col·lectiu *Alle origini dell'assistenza in Italia meridionale. Istituzioni, archivi e fonti (secc. XIII-XVII)*, editat per Paola Avallone, Gemma Colesanti i Salvatore Marino (2019).

¹⁴ Arrizabalaga, 2002: 624.

¹⁵ Només les edicions dels anys 2020 (Gandia) i Càller (2022) s'han celebrat fora del mes d'abril.

¹⁶ Conejo, 2013: iv.

¹⁷ Vegeu, per exemple, Conejo, 2002; Huguet-Termes, 2014; Roca, 2017. Pel cas específic de València destaquen Gallent Marco, 2014; López Terrada, Ferragud, en premsa.

amb aquesta tasca, que ja compta amb contribucions destacades. En canvi, ens proposem identificar problemes historiogràfics concrets que han definit bona part de les renovades perspectives acadèmiques sobre l'hospital medieval i premodern i que han sorgit com a reacció a formes tradicionals de concebre la seva realitat històrica. I és que l'hospital antic ha estat, sovint, un fenomen difícil d'enquadrar, fora de «la agenda de la historiografia general»¹⁸ i, durant bona part dels segles XIX i XX, sotmès a un model explicatiu definit pejorativament com a «erudit»,¹⁹ «positivista»,²⁰ commemoratiu, laudatori i excessivament localista, basat sovint en retrats d'institucions concretes, fruit d'una comprensió quasi biològica de l'hospital construïda a través del moment fundacional, la concessió de privilegis i les vicissituds i evolució de la institució en qüestió. Aproximacions que funcionarien com a reivindicacions de la beatífica influència d'una nova classe il·lustrada formada pels professionals de la medicina tecnificada²¹ o, limitant-nos al segle XX, relats propagandístics elaborats en ple franquisme sobre la caritat secular i sense límits d'institucions creades sota el signe de la creu, amb una Espanya indòmita i defensora de la religió que hauria exportat aquesta beneficència sacra a Hispanoamèrica.²² Una sensibilitat explicativa que, pel cas valencià, López-Terrada i Ferragud han connectat amb la «topolatria» encunyada per Traverso.²³ Fins i tot després de l'esgotament del franquisme autàrquic, la tendència a la història commemorativa continuaria. Segons Josep Maria Comelles:

Las monografías sobre hospitales publicadas hasta la fecha obedecían principalmente a encargos realizados como consecuencia de conmemoraciones seculares, muchas veces con criterios puramente positivistas o derivaban de tesis de doctorado siguiendo la estela trazada, entre otros por Josep Danon Bretos (1967) sobre la Santa Cruz de Barcelona.²⁴

Com hem vist amb Peregrine Horden, la reivindicació d'una historiografia hospitalària deslligada de la commemoració i el retrat institucional comptava amb una tradició sòlida als anys vuitanta i, de fet, es pot remetre al postestructuralisme francès dels seixanta.²⁵ A Espanya, però, la comprensió social, política, econòmica i cultural de l'hospital no va ser un problema d'investigació fins a finals del segle XX,²⁶ sota la influència de la *Nouvelle Histoire*,²⁷ amb precedents com *A pobreza e a assistència aos pobres na península Ibérica durante a Idade Média* (1972) o *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval* (1980) i amb Teresa Vinyoles com a nom propi que posaria les bases de l'embranchida

¹⁸ Comelles, 2016: 1.

¹⁹ Barceló, 2016: 244.

²⁰ Comelles, 2016: 2.

²¹ Barceló, 2016: 244.

²² López Terrada, Ferragud, en premsa.

²³ López Terrada, Ferragud, en premsa; Traverso, 2006: 12.

²⁴ Comelles, 2016: 2.

²⁵ Foucault, 1961.

²⁶ Comelles, 2016.

²⁷ Huguet-Termes, 2014: 13-24; Marino, 2015: 141. En aquest sentit, destaquen especialment les aportacions d'autors de tercera generació dels *Annales* i, sobretot, Mollat (1978), Vauchez (1981) i Geremek (1989).

hospitalària del medievalisme català.²⁸ A València, Mercedes Gallent, María Luz López Terrada i Agustín Rubio van renovar el coneixement del paisatge assistencial de la ciutat amb perspectives fortament influïdes per la història de la medicina.²⁹ En els darrers vint anys, la disciplina ha viscut un intens procés de creixement i consolidació, molt deutor d'aquestes iniciatives pioneres, que s'ha caracteritzat per una clara vocació interdisciplinària i l'escriptura d'una història total de l'hospital, entesa tant des d'una perspectiva temàtica com temporal, amb genealogies llargues que superin tant la fixació en institucions concretes com els marcs temporals propis de la història kelleriana. A la Universitat de Barcelona, aquesta escola, inaugurada amb la tesi d'Antoni Conejo *Assistència i hospitalitat a l'edat mitjana. L'arquitectura dels hospitals catalans: del gòtic al primer renaixement* (2002), està fortament vinculada a la història i història de l'art medievals,³⁰ mentre que altres clústers acadèmics, com la Institució Milà i Fontanals o la Universitat de València, provenen de la història de la medicina i la ciència.³¹ En canvi, la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona ha generat una tradició molt influent d'antropologia mèdica al voltant de Josep Maria Comelles i Josep Barceló.³²

Més enllà d'aquesta presentació del paisatge acadèmic de la historiografia hospitalària de la Corona d'Aragó, volem ressenyar breument dues de les seves preocupacions principals. Per una banda, els problemes i oportunitats derivats de traçar genealogies hospitalàries llargues. Per l'altra, l'interès per la interacció de l'hospital amb les institucions del seu entorn.

2. LA CONSTRUCCIÓ DE GENEALOGIES HOSPITALÀRIES LLARGUES: PROPOSTES DES D'UNA HISTÒRIA DE LA MEDICINA I DE LES INSTITUCIONS

En la introducció d'aquest article hem plantejat dos aspectes clau que han definit bona part de la producció historiogràfica recent sobre l'hospital premodern: en primer lloc, una proposta de caracterització institucionalista de l'hospital, que remetria la seva gènesi al desenvolupament del cristianisme en l'Imperi romà durant l'antiguitat tardana. En segon lloc, la preocupació per fugir d'històries híper-localistes de fort component positivista i, en conseqüència, la voluntat de trobar una definició intrínseca de l'hospital premodern com a fenomen, més enllà de la vicissitud de fundacions concretes. Aquest projecte de definició de l'hospital comporta alguns problemes historiogràfics que parteixen, en gran mesura, de la seva omnipresència en els imaginaris moderns de la medicina

²⁸ Vinyoles, 1981; 1986. No volem deixar de fer esment de l'obra d'Uta Lindgren (1980), que malgrat la seva profunditat, és encara poc coneguda a causa de la falta de continuïtat de la trajectòria acadèmica de l'autora i les barreres lingüístiques amb l'original alemany.

²⁹ Gallent, 1981; López Terrada, 1987; Rubio, 1984.

³⁰ Conejo, 2002; Marino, 2019; Comas, 2018; Bridgewater 2020; Marcé, 2018; 2021.

³¹ Huguet-Termes, Verdés, Arrizabalaga, Sánchez Martínez (eds.), 2014; Ferragud, 2002.

³² Comelles, 1991; Barceló, 2018.

i l'assistència. En aquest sentit, el concepte de l'*hospitalocentrisme* ha fet fortuna a l'hora de descriure l'hegemonia de l'hospital en els sistemes assistencials actuals.³³ El fenomen té una cronologia específica, si bé dilatada,³⁴ i unes característiques pròpies: l'hospital eclipsa altres institucions i pràctiques assistencials, sovint agressivament.³⁵ És un espai altament regulat, amb procediments estandarditzats tant en la cura com en l'administració, i profundament integrat en les estructures de l'estat, ja sigui a través de la titularitat pública dels centres o a través de processos d'homologació i control d'iniciatives privades. L'hegemonia també s'expressa a través de l'assumpció d'un valor simbòlic central:

Todo ello desemboca en el «hospitalo-centrismo» desde, al menos, tres perspectivas: la de los poderes políticos que asumen la posición central del hospital en los dispositivos sanitarios; la de los profesionales porque son los espacios fundamentales de su educación y donde se construyen sus expectativas profesionales; y, en último término, para los ciudadanos porque han cambiado radicalmente su posición en lo que podemos llamar la folk-medicina actual de las clases populares y en la que el hospital ha pasado a ser también un referente para las decisiones relativas a los procesos de salud, enfermedad y atención.³⁶

Aquest model hospitalocèntric, rabiosament modern, es desenvolupa necessàriament en contraposició a un model assistencial anterior, en què els elements definitoris del primer no hi serien presents o, almenys, no de forma central: així, els sistemes assistencials premoderns estarien definits per la diversitat de pràctiques, espais i sabers, sovint amb una presència mínima o inexistent de professionals de la medicina reglada. Però, paradoxalment, moltes aproximacions a l'hospital premodern es fan valdre de recursos conceptuals propis dels sistemes assistencials del segle xx, ja sigui per un fracàs d'abstracció o per una legítima empresa d'història comparativa o de genealogia institucional. En alguns casos, la popularitat de termes com *welfare* per descriure pràctiques o institucions mèdiques s'explica, justament, per salvar les diferències entre els dispositius assistencials propis d'una societat hospitalocèntrica i les institucions caritatives de l'antic règim, sobretot des d'un punt de vista de prestació de serveis.³⁷

³³ El concepte ha estat assumit per l'Organització Mundial de la Salut. Per exemple, en l'informe del 1990 *The Role of the Hospital in the District* adverteix sobre les deficiències dels hospitals com a centres d'atenció primaris. Segons l'estudi, la centralitat simbòlica de l'hospital explica en bona mesura l'atracció que genera entre la població, fins i tot quan aquesta atracció deriva en un abús ineficient del sistema: «Fascination with the technology and the symbolism of a hospital is not the privilege of the medical class alone but extends to large strata of the population. This is true in many rural areas of developing countries as it is in the suburbs of Europe». Lerberghe, Lafort 1990: 3. El reconeixement de l'hospitalocentrisme està també present en nombrosos estudis enfocats des de la *Value-Based Health care* (VBHC), l'antropologia mèdica o l'economia política assistencial. Comelles, Alegre-Agís, Barceló, 2017: 58-63.

³⁴ Es tracta d'un procés que s'iniciaria al segle xviii a Europa i al xix als Estats Units. Martín, Comelles, Arnau, 1993: 202.

³⁵ Això es pot plasmar en una legítima lluita contra l'intrusisme mèdic però també en la marginació d'alternatives viables a la visita hospitalària, sobretot en els camps de la prevenció i l'atenció primària.

³⁶ Comelles, Alegre-Agís, Barceló, 2015: 58-59.

³⁷ L'ús del concepte de *welfare* remet a la multifuncionalitat dels espais assistencials premoderns i, sobretot, dels hospitals, centres proveïdors de serveis diversos que avui associem a l'estat del benestar, com ara la cura d'infants orfes o la protecció de la vellesa. A més a més, el *welfare* s'assimila a l'assumpció de responsabilitats assistencials per part dels

La diferència entre la naturalesa de l'hospital modern i els hospitals propis de societats de l'antic règim comporta, doncs, algunes reptes evidents a l'hora d'establir un sentit ampli de genealogia hospitalària que transcendeixi la història commemorativa, més o menys erudita. En definitiva, hem d'assumir la centralitat de l'hospital en les nostres sistemes assistencials, així com la seva funció principalment mèdica, i per tant concebre l'hospital històric com a qualsevol espai de guariment o pràctica medicinal? O bé hem d'optar per una definició endògena, que entengui l'hospital com una institució concreta i no necessàriament vinculada a la provisió d'una cartera de serveis medico-assistencials concrets?

En aquest sentit, les interpretacions menys restrictives del concepte historiogràfic de la medicalització han legitimat els conceptes universalitzats d'assistència o fins i tot d'atenció mèdica i, per tant, han generat genealogies assistencials molt àmplies, estructurades al voltant d'una concepció essencialment sanitària de l'hospital.³⁸ En l'espai historiogràfic catalano-aragonès, diversos dels autors pioners en la renovació dels estudis sobre l'hospital premodern han lligat l'exploració de casos concrets amb contextos molt amples, que es remunten a pràctiques medico-sanitàries remotes: Antoni Conejo, per exemple, contextualitza el sorgiment de l'hospital medieval amb referències a santuaris dedicats al guariment a l'Antic Egipte i a la Grècia clàssica, a professionals de la medicina en el món antic o a les *valetudinaria*, centres romans de cura a esclaus i soldats malalts.³⁹ Així mateix, en obres més recents, ha orientat els seus interessos de recerca cap a la simbologia de la salut en el món greco-romà.⁴⁰ Clarament, però, el mateix Conejo mostra un encertat escepticisme sobre la cerca dels precedents dels hospitals medievals en els temples d'Asclepi i, de fet, deslliga l'hospital d'altres formes i institucions assistencials pre-cristianes quan afirma que «si bé s'han buscat els seus orígens en l'Antiguitat clàssica, el cert és que fins ben entrada l'edat mitjana, no es pot parlar d'hospitals pròpiament dit».⁴¹ En aquest darrer fragment, Conejo reconeix doncs algunes de les debilitats de construir una història hospitalària en clau de *longue durée* que només parteixi de la comprensió de l'hospital com un espai de guariment i que el connecti, per tant, amb precedents remots i, creiem, inadequats com el xamanisme prehistòric o les mateixes *valetudinaria*.

En definitiva, no només podem advertir en contra de la definició de l'hospital premodern a l'Occident cristià segon els estàndards propis del model sanitari hospitalocèntric, quelcom fins a cert punt obvi, sinó també evidenciar les dificultats de definir aquest mateix hospital antic per la provisió d'una cartera més o menys concreta de serveis assisen-

podere públics de l'Antic Règim. N'és un exemple paradigmàtic el projecte PRIN 2015 *Alle origini del Welfare*, coordinat des de la Universitat de Siena. Vegeu <https://www.prinoriginiwelfare.it/>. El diàleg entre els sistemes de salut i assistència públics i els models assistencials anteriors ha tingut un èxit notable: Barry i Jones parlen de medicina i caritat «before the Welfare State» en una publicació on hi tenen cabuda des dels hospitals medievals a iniciatives caritatives del Londres vuitcentista. A Itàlia, la vinculació entre els sistemes assistencials medievals i l'estat del benestar modern ha tingut gaudit també d'èxit. Vegeu Piccinni, 2012; Avallone, Colesanti, Marino, 2019.

³⁸ Comelles, Conejo, Barceló, 2018: 10. Vegeu, per exemple Risse 1999, Ciellers 2002, Conejo 2002, Nutton (2004) 2013.

³⁹ Conejo 2002: 42-48.

⁴⁰ Conejo, en premsa.

⁴¹ Conejo, 2002: 42.

cials, mèdics o no. Altres perspectives, però, ens semblen més prometedores. Una mirada a l'hospital premodern centrada en la seva naturalesa institucional reconeix la seva especificitat i, per tant, el seu origen històric concret:

En el Occidente cristiano, los hospitales fueron el fruto de un proceso de institucionalización —complejo y todavía no del todo aclarado—, en el que intervienen los particulares, la Iglesia y los Municipios, y que tienen como finalidad inespecífica la protección a ciudadanos en situaciones de crisis.⁴²

El fragment de Martin, Comelles i Arnau s'erigeix com una alternativa fructífera: en primer lloc, permet una definició endògena de l'hospital com a institució, tant des d'un punt de vista jurídic com polític social. En segon lloc, connecta l'hospital medieval tant amb els seus orígens tardoantics com amb hospitals moderns concrets, en ocasions descendents directes dels seus predecessors medievals. Així doncs, proposa una interpretació decididament *institucionalista*, centrada en l'hospital com a realitat administrativa i organitzativa i, sobretot, en les relacions que va establir amb altres institucions del seu entorn. Efectivament, l'hospital, tant avui com en l'Antic Règim, és el resultat de la relació dialèctica entre el concepte difús de societat, organitzada o no,⁴³ l'administració i l'autoritat, tant secular com religiosa.⁴⁴

En definitiva, tant el reconeixement de les continuïtats entre el origen tardoantic de la institució hospitalària i els sistemes assistencials moderns com perspectives més centrades en la història de la medicina han impactat profundament la producció historiogràfica sobre l'hospital a la Corona d'Aragó, tot i que sovint amb sensibilitats diferents. Així, propostes arrelades en la història de les institucions han remarcat, com hem vist, les arrels tardoantiques dels hospital premodern, o l'evolució d'institucions concrets i sistemes assistencials provinents en el període medieval; mentre que aproximacions basades en la història de la medicina han resseguit els processos de medicalització des de les primeres passes dels professionals de la medicina universitària en els hospitals medievals fins, en moltes ocasions, a la construcció dels sistemes sanitaris moderns, ja marcadament hospitalocèntrics i plenament medicalitzats. No és casualitat que algunes de les contribucions més destacades provinguin del clúster acadèmic format al voltant de la Institució Milà i Fontanals, amb investigadors de la història de la ciència i la medicina: el 2013 es publicava *Hospitals and Communities, 1100-1960*, sorgit a partir de la cinquena trobada de la INHH celebrada, justament, a la Institució Milà i Fontanals.⁴⁵ En canvi, el ja citat *Ciudad y Hospital*, molt més influït per la història institucional, però també estretament vinculat

⁴² Martin, Comelles, Arnau, 1993: 203.

⁴³ Parlar aquí de ciutadania, com troben en altres aproximacions a la interacció entre l'hospital i un entorn social ampli, que l'utilitza com a usuari i el valida com a espai de tractament referencial, no encaixa bé amb el context medieval, en què ciutadà és un terme especialment connotat i extremadament exclouent.

⁴⁴ Comelles, Alegre-Agís, Barceló, 2015: 60.

⁴⁵ Bonfield, Reinartz, Huguet-Termes, 2013.

a la IMF, resol la vocació de llarga durada amb un tall temporal (1300-1700) que permet resseguir l'evolució de paisatges assistencials específics entre les transformacions d'alguns sistemes hospitalaris baixmedievals i les portes de l'emergència de la beneficència liberal i, posteriorment, l'estat del benestar. Encertadament, Josep Maria Comelles en destacava que superava «la frontera entre historia general y historia de la medicina, puesto que el colectivo resultante incluye especialistas de ambos campos así como historiadores del arte y del patrimonio, urbanistas y antropólogos.»⁴⁶

Fins i tot en monografies i estudis de cas, més susceptibles dels vicis de l'hiperlocalisme, brilla la vocació expressa d'escriure una història de llarga durada: Josep Barceló, en el cas de Tarragona, ressegueix la construcció del sistema hospitalari tarragoní des de l'*hospitalitas* cristiana i la fundació dels primers hospitals per a pobres fins a l'establiment de l'Institut Català de la Salut a finals del segle xx. Les referències als orígens tardoantics, la genealogia de l'hospital cristià i els marcs discursius que s'allarguen des del primer cristianisme al món medieval també fan acte de presència en aportacions més encotillades per les arbitrarietats de la periodització tripartida, encara tan dominant en els programes d'estudis superiors de les universitats espanyoles: és el cas de tesis recentment dedicades als hospitals medievals de Lleida o Barcelona.⁴⁷

3. SPECULUM HOSPITALIS – SPECULUM CIVITATIS. LA INCLUSIÓ DE L'HOSPITAL EN EL SEU CONTEXT SOCIAL

Si la reivindicació de genealogies hospitalàries llargues servia per deslligar la disciplina de la híperespecificitat de la història commemorativa, la comprensió de l'hospital com a vehicle per a l'elaboració d'altres històries socials, polítiques i econòmiques ha contribuït a dotar la historiografia hospitalària de la rellevància que reivindicava Horden. En aquest sentit, la definició de Carole Rawcliffe de l'hospital com a «mirall de la societat» ha fet fortuna per descriure el seu potencial explicatiu en relació a grans processos històrics.⁴⁸ Amb una sensibilitat similar, Huguet-Termes reprenia la metàfora del mirall per establir la relació dialèctica entre l'hospital i la ciutat, «speculum hospitalis–speculum civitatis». Així, l'aproximació a la realitat històrica de l'hospital premodern permetria

capturar realidades imposibles de entrever en otros escenarios de la ciudad. A su vez, colocando el espejo en la ciudad y no en el hospital, los historiadores de éste podrán enriquecer la visión de su institución gracias a un mejor conocimiento de ciertos rasgos de la sociedad que la envuelve y, en consecuencia, estarán capacitados para escribir mejor su historia.⁴⁹

⁴⁶ Comelles 2016, p. 2.

⁴⁷ Roca, 2017; Bridgewater, 2020.

⁴⁸ Rawcliffe, 1999.

⁴⁹ Huguet-Termes, 2014: 13.

En definitiva, Huguet-Termes reivindicava la inserció de l'hospital en el seu context social. Una obra recent de Carmel Ferragud sobre l'hospital de Sant Andreu de Mallorca funciona com un exemple perfecte del potencial d'aquesta aproximació. A primera vista, el llibre de Ferragud podria semblar una micro-història amb un poder explicatiu limitat, però l'ús del cas mallorquí serveix a l'autor per endinsar-se en aspectes que van molt més enllà d'una història positivista d'una institució concreta. L'estudi de Ferragud permet una anàlisi incisiva de la colonització cristiana de Mallorca, reflexionar sobre l'impacte dels grans cicles epidèmics en la societat illenca del segle XIV o mostrar la complexitat jurídica d'una institució inserida dins dels mecanismes del dret privat però concebuda com un bé públic i, per tant, subjecte a la influència i responsabilitat dels governants.⁵⁰ Tornant a Huguet-Termes, els processos i estructures socials que acabem d'esmentar, de llarg abast, esdevenen més nítids quan centrem la mirada de l'historiador en l'hospital i, alhora, serveixen per entendre millor la institució assistencial específica, arrelada en el seu context.

Aquest projecte, molt lligat a la concepció de la història hospitalària com una *història total*, ha estat especialment tractada, en l'espai catalano-aragonès, en els contextos urbans. Ho reconeixia la mateixa Huguet-Termes: «speculum hospitalis–speculum civitatis». La concepció de l'hospital com un marcadore d'urbanitat és, de fet, un desenvolupament medieval, que vinculava la fundació d'institucions assistencials a projectes salvífics col·lectius que tenien en la ciutat, segons teòrics com Francesc Eiximenis, la seva forma més perfecta. A la ciutat medieval ideal hi havia pobres i hi havia hospitals, no com a mers accidents o com a resultat d'un ordre natural abstracte, sinó com a dispositius, necessaris i legítims, de la salvació. Una preocupació que es trasllada en la morfologia urbana i, com veurem, en l'acció política del govern de la ciutat.⁵¹ La comprensió de l'hospital, per tant, es revela com una perspectiva suggeridora i sorprenentment nova per entendre aspectes que no sempre li han estat associats. En un article imprescindible per al coneixement històric de la Barcelona medieval, Pere Orti descrivia una sèrie de buits historiogràfics a pal·liar:

Seguim estant orfes de monografies sobre els principals oficials del municipi com el mossassaf, el síndic, els obrers, el clavari, els racionals, els administradors de les places, etc. [...] És impossible entendre el comerç del blat o de la carn sense el municipi i, de fet, cap dels historiadors que han tractat aquesta problemàtica no l'han ignorat, però és difícil entendre la política municipal d'abastament sense conèixer-ne, per exemple, les finances.⁵²

No podem estar-nos d'assenyalar que, entre les reivindicacions d'Orti, hi falta la política hospitalària empresa pel municipi barceloní almenys des del segle XIV. Aquesta desconexió entre història urbana, història política i història hospitalària s'explica segura-

⁵⁰ Ferragud, 2022. Una capacitat de generalització permesa, en gran part, pel substrat comú de les institucions assistencials cristianes, fruit del seu origen en el cristianisme tardoantic al que hem fer referència en l'apartat anterior.

⁵¹ Juncosa 2011: 164-166.

⁵² Orti, 2001: 21.

ment per les subtileses i ambigüitats de la condició jurídica de l'hospital medieval i, fins i tot, per una percepció secular i, al nostre entendre, equivocada, de l'hospital medieval com quelcom essencialment aliè al govern públic, dominat per una Església indulgent, sentimental o desinteressada que es contraposaria a la filantropia racional, en mans del laïcat i de l'Estat, pròpia de l'esfera protestant.⁵³ Alhora, és revelador que l'article d'Orti es publicués l'any 2001, abans d'algunes de les fites més destacables en la renovació de la historiografia hospitalària barcelonina, com la tesi d'Antoni Conejo del 2002.⁵⁴ Avui, una perspectiva sobre l'estat del coneixement del municipi barceloní medieval difícilment podria obviar la política assistencial i específicament hospitalària empresa pel Consell.⁵⁵ De fet, la profunditat dels vincles entre l'hospital i la societat urbana ha empès a historiadors aliens a la disciplina a endinsar-se a estudiar-ne alguns dels seus aspectes: l'omnipresència dels hospitals en els mercats crediticis de les ciutats medievals fa que hagin esdevingut elements indefugibles en l'estudi del deute, tal com demostren Laura Miquel,⁵⁶ Jaume Marcé,⁵⁷ i Jordi Morelló pel cas de Barcelona,⁵⁸ Maria Luz López Terrada a València,⁵⁹ o Ester Tello amb Terol.⁶⁰

Altres aspectes que lliguen l'hospital amb l'exercici del poder urbà també han estat estudiats: és el cas de la inclusió dels grans hospitals urbans en el cerimonial cívico-religiós, gran manifestació física de la identitat col·lectiva: els estudis de Miguel Raufast a Barcelona i Raúl Villagrasa a Saragossa ajuden a comprendre la integració de l'hospital en la comunitat urbana i, alhora, recorden el rol de l'hospital com a dispositiu salvífic per excel·lència d'aquestes mateixes ciutats.⁶¹ De nou, l'hospital és incompreensible sense el seu entorn social i polític, però un retrat de la ciutat sense el seu paisatge hospitalari és també incomplet.

La vocació d'elaborar una història total de l'hospital va més enllà de la seva vinculació amb el poder: noves perspectives han col·locat aspectes com el treball, el gènere o les relacions familiars al centre de la historiografia hospitalària. Elements com la presència de dones entre els malalts o el personal d'una institució hospitalària poden contribuir a confirmar aspectes més generals sobre les xarxes de solidaritat familiars. Així doncs, la relativa absència de dones entre les malaltes ateses pels hospitals de Barcelona i Perpinyà demostraria la solidesa dels vincles familiars i socials femenins, fins i tot en casos de certa vulnerabilitat marcats per la pobresa o la viudetat.⁶² Similarment, la cura de la infància

⁵³ Pullan, 1994: 15-35.

⁵⁴ Conejo, 2002.

⁵⁵ Bridgewater, en premsa.

⁵⁶ Miquel, 2020; 2021.

⁵⁷ Marcé, Miquel, en premsa.

⁵⁸ Morelló, 2014.

⁵⁹ López Terrada, 2014.

⁶⁰ Tello, 2015.

⁶¹ Raufast, 2014; Villagrasa, en premsa.

⁶² Vinyoles, Comas 2018.

ha servit a historiadors com Salvatore Marino, Ximena Illanes o Daniela Santoro per endinsar-se en la inclusió de nois i noies orfes en el món del treball a Barcelona, Nàpols i Palerm.⁶³

Processons cíviques, decisions administratives i polítiques, vincles familiars i de dependència lligaven l'hospital premodern amb el seu context social. La seva centralitat en els espais urbans s'ha de comprendre, però, de forma diferent a l'hospitalocentrisme dels sistemes medico-sanitaris actuals. L'hospital premodern era un dispositiu assistencial, sí, però essencialment salvífic, entès com a element fonamental del bé comú i per tant integrat dins de les concepcions dominants de la societat i el poder. El citat Horden definia la rellevància de l'hospital medieval en tant que era capaç de ser inclusiva i establir connexions, reivindicació d'una història no només profunda, sinó també útil.⁶⁴

4. CONCLUSIONS

Com assenyalàvem al principi de l'article, la historiografia sobre l'hospital premodern arrelada a la Corona d'Aragó s'ha consolidat, des dels seus precedents als anys vuitanta fins a l'actualitat, i ha creat un cert sentit d'escola: compta amb investigadors actius i vinculats a institucions de recerca i formació, amb espais de trobada que permeten la transmissió de coneixement i que sovint deriven en obres col·lectives de referència, i, sobretot, amb fórmules de formació de nous investigadors. A grans trets, aquesta nova onada de producció científica s'ha definit en contraposició a un model anterior, denotat com a positivista, commemoratiu, i amb un potencial explicatiu limitat. Com a reacció, ha proposat fórmules de recerca marcades per una perspectiva de *longue durée*, per la vocació d'escriure històries inserides en contextos socials amplis i per la interdisciplinarietat entre històries institucionals, història social i econòmica, història de la ciència i la medicina, història de l'art i antropologia; amb marcs comparatius que han inclòs els mateixos territoris de la Corona d'Aragó però també realitats com la Itàlia central i septentrional o Portugal.

Evidentment, la expansió i consolidació de la disciplina ha resultat en reptes historiogràfics propis. Així doncs, hem vist com l'elaboració de genealogies assistencials llargues pot variar significativament depenent de si s'aproximen des d'una perspectiva institucional o arrelada en la història de la medicina. Similarment, aquesta mateixa vocació genera ambigüitats en la definició terminològica i cronològica de l'hospital. Al llarg de l'article hem utilitzat denominacions com *hospital medieval* o *hospital premodern*: medieval funciona més com un marcador temporal que serveix per assenyalar hospitals que es van desenvolupar històricament durant l'edat mitjana, sense que existeixi, però, una definició

⁶³ Marino, 2018; Santoro, 2019; Illanes, 2019.

⁶⁴ Horden, 1988: 359.

endògena d'hospital medieval. En canvi, *hospital premodern* posa l'accent en les continuïtats, si bé marca un punt de trencament evident amb una sèrie de transformacions situades a cavall entre els segles XVIII i XIX que conduirien a la formació dels sistemes medico-sanitaris actuals. En aquest sentit, la precisió terminològica té unes bases encara febles, amb perspectives ancorades en una història kelleriana que sembla indefugible. Alhora, l'èxit de les propostes que han inserit l'hospital premodern en el seu context urbà poden suposar un risc, en cert sentit, per a la comprensió de patrons evolutius amples i descripcions i explicacions del canvi que vagin més enllà de la història d'institucions assistencials específiques. La centralitat historiogràfica del concepte de reforma hospitalària, molt lligada als grans hospitals urbans de Barcelona, Mallorca, Saragossa o València pot enterbolir la comprensió de la variabilitat del fenomen hospitalari a l'Europa de l'Antic Règim.⁶⁵ Així mateix, calen discussions en profunditat sobre l'adequació de terminologies com hospital general. La complexitat historiogràfica és, però, senyal d'una disciplina rellevant.

⁶⁵ Això no vol dir, però, que no existeixi una tradició d'estudi d'hospitals de viles i pobles petits o mitjans. Vegeu, per exemple, les aproximacions de Frederic Aparisi a la xarxa d'hospitals de les viles del Regne de València i, més específicament (i amb Carmel Ferragud), Alzira. Aparisi, 2018; Aparisi, Ferragud, 2018. A Catalunya, els hospitals de les terres gironines han estat àmpliament estudiats. Vegeu, entre d'altres, les contribucions de Narcís Castells, Narcís Puigdevall, Francesc Reixach, Josep Maria Marquès o Jacint Raventós. Castells, Puigdevall, 1989; Gironella, 2009; Marquès, Raventós, 2001. Per a l'Aragó, l'obra ja citada de Raúl Villagrasa aconsegueix retratar amb precisió la xarxa d'hospitals rurals del regne. Villagrasa, 2016.

BIBLIOGRAFIA

- FERRAGUD CILLIERS COMAS VILLANUEVA COMELLES APARISI, Frederic, «La cultura material de los hospitales de las villas valencianas en la Baja Edad Media», *Revista de la CECIL*, 18, 2018, pp. 55-68.
- APARISI, Frederic; FERRAGUD, Carmel, «Hospitals rurals a la València baixmedieval: El cas de l'hospital de Santa Llúcia d'Alzira», a COMELLES, Josep M.; CONEJO, Antoni; BARCELÓ, Josep (coords.), *Imago civitatis: Hospitales y manicomios en Occidente*, Publicacions URV - Edicions de la Universitat de Barcelona, Tarragona-Barcelona, 2018, pp. 33-55.
- ARRIZABALAGA, Jon, «La enfermedad y la asistencia hospitalaria», a GARCÍA BALLESTER, Luís (dir.), *Historia de la ciencia y de la técnica en la corona de Castilla. Vol. 1*, Junta de Castilla y León, Consejería de Educación y Cultura, Lleó, 2002, pp. 603-629.
- AVALLONE, Paola; COLESANTI, Gemma; MARINO, Salvatore, «Alle origini dell'assistenza in Italia meridionale. Istituzioni, archivi e fonti (secc. XIII- XVII)», *RiMe - Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea*, 4/1, 2019.
- BARCELÓ, Josep, *Poder local, govern i assistència pública: el cas de Tarragona* (Tesi doctoral), Universitat Rovira i Virgili, Tarragona, 2014.
- BARCELÓ, Josep, HUGUET-TERMES, Teresa; VERDÉS-PIJOAN, Pere; ARRIZABALAGA, Jon; SÁNCHEZ-MARTÍNEZ, Manuel (eds.), «Ciudad y hospital en el Occidente Europeo. 1300-1700.», Milenio, Lleida, 2014. (Ressenya), *Dynamis: Acta hispanica ad medicinae scientiarumque historiam illustrandam*, 31/1, 2016, pp. 244-249.
- BARCELÓ, Josep, *Poder local, govern i assistència pública: l'Hospital de Sant Pau i Santa Tecla de Tarragona*, Arola Editors, Tarragona, 2017.
- BARCELÓ, Josep; COMELLES, Josep M., «La economía política de los hospitales locales en la Cataluña moderna», *Asclepio*, 68/1, 2016, p. 127.
- BARRY, Jonathan; JONES, Colin (eds.), *Medicine and charity before the welfare state. Studies in the Social History of Medicine*, Routledge, Londres i Nova York, 1991.
- BONFIELD, Christopher; REINARZ, Jonathan; HUGUET-TERMES, Teresa (eds.), *Hospitals and Communities, 1100-1960*, Peter Land, Oxford, 2013.
- BRIDGEWATER, Pol, «Car vosaltres havets a veure sobre hospitals»: el Consell de Cent i la construcció de la primera política hospitalària a la Barcelona baixmedieval (Tesi doctoral), Universitat de Barcelona, Barcelona, 2020.
- «Govern municipal, política assistencial i reforma hospitalària. El Consell de Cent i el paisatge hospitalari a la Barcelona medieval», *Afers*, 99, en premsa.
- CASTELLS, Narcís; PUIGDEVALL, Narcís; REIXACH, Francesc, *L'Hospital de Santa Caterina*, Diputació de Girona, Girona, 1989.
- CILLIERS, Louise, «The evolution of the hospital from antiquity to the end of the middle ages», *Curationis*, 25/4, 2009, pp. 60-66.
- COMAS, Mireia, «La asistencia a las viudas en el Hospital de la Santa Cruz de Barcelona y el Hospital de los pobres de San Juan de Perpiñán en el siglo XV», a VILLANUEVA, Concepción; CONEJO, Antoni; VILLAGRASA, Raúl (eds.), *Redes hospitalarias. Historia, economía y sociología de la sanidad*, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 2018, pp. 107-116.
- COMELLES, Josep M., *L' Hospital de Valls: assaig sobre l'estructura i les transformacions de les institucions d'assistència*, Institut d'estudis Vallencs, Valls, 1991.
- «Reseña. Ciudad y hospital en el Occidente europeo. 1300-1700» *Asclepio*, 68/1, 2016, p. 1-4.
- COMELLES, Josep M.; ALEGRE, Elisa; BARCELÓ, Josep, «Del hospital de pobres a la cultura hospitalo-céntrica. Economía política y cambio cultural en el sistema hospitalario catalán», *Kamchatka: revista de análisis cultural*, 10, 2017, pp. 57-85.
- COMELLES, Josep M.; CONEJO, Antoni; BARCELÓ, Josep, *Imago civitatis. Hospitales y manicomios en Occidente*, Publicacions URV, Edicions UB, Tarragona, Barcelona, 2018.
- CONEJO, Antoni, *Assistència i hospitalitat a l'edat mitjana. L'arquitectura dels hospitals catalans: del gòtic al primer renaixement* (Tesi doctoral), Universitat de Barcelona, Barcelona, 2002.
- «L'estudi dels hospitals a l'edat mitjana: una història sense punt i a banda», *SVMMA. Revista de cultures medievals*, 2, 2013, pp. 135-136.
- «En la present ciutat hun devot e solempne spital. Un estudi a quatre bandes sobre l'esplendor artística i arquitectònica dels hospitals baixmedievals», a SABATÉ, Flocel (coord.), *L'assistència a l'edat mitjana*, Pagès editors, Lleida, 2017, pp. 99-139.
- «Without You, no One is Happy. The Power of the Image of Health from Ancient Rome to Early Middle Ages», a CONEJO, Antoni; BRIDGEWATER, Pol (eds.), *The Medieval and Early Modern Hospital: A Physical and Symbolic Space*, Viella, Roma, en premsa.
- FERRAGUD, Carmel, *Los profesionales de la medicina en la Corona de Aragón durante la peste negra (1350-1410)* (Tesi doctoral), Universitat de València, València, 2002.
- *L'Hospital, la dona i el capellà. Sant Andreu de Mallorca (1230-1445)*, Afers, Catarroja - Palma - Barcelona, 2022.
- FIGUEROLA, Joan; GAVALDÀ, Joan C.; ROMERA, Jordi J.; CONEJO, Antoni, ««Hospitals»: Pla director de rehabilitació integral de l'antic hospital de l'Hospitalet de l'Infant», a GORDILLO, Dídac (coord.), *Fortificaciones: Intervenciones en el patrimonio defensivo*, MEC, CoAC i AADIPA, Barcelona, 2012, pp. 149-158.

- FOUCAULT, Michel, *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge Classique*, Librairie Plon, París, 1961.
- FONTANALS, Reís, «Asistencia y municipio a través de las fuentes medievales y modernas: el caso del Hospital de la Santa Creu de Barcelona», a HUGUET-TERMES, Teresa; VERDÉS-PIJUAN, Pere; ARRIZABALAGA, Jon; SÁNCHEZ-MARTÍNEZ, Manuel (eds.), *Ciudad y hospital en el Occidente Europeo. 1300-1700*, Milenio, Lleida, 2014, pp. 49-73.
- GALLET, Mercedes, *La asistencia sanitaria en Valencia: (1400-1512)* (Tesi doctoral), Universitat de València, València, 1981.
- «Los hospitales de la Santa Creu de Barcelona y Nuestra Señora de Gracia de Zaragoza, dos modelos asistenciales para el Hospital General de Valencia», *Aragón en la edad media*, 25, 2014, pp. 41-60.
- GEREMEK, Bronislaw, *La piedad y la horca: historia de la miseria y de la caridad en Europa*, Alianza, Madrid, 1998 (primera edició de 1989).
- HORDEN, Peregrine, «A discipline of relevance: the historiography of the later medieval hospital», *Social history of medicine*, 1, 1988, pp. 359-374.
- HUGUET-TERMES, Teresa, «Un petit univers de miralls. Barcelona, l'Hospital de la Santa Creu i el rei Martí», *Lambard: Estudis d'art medieval*, 21, 2010, pp. 99-114.
- «Introducción: «Speculum hospitalis, speculum civitatis»: ¿Por qué estudiar la historia de los hospitales?» a HUGUET-TERMES, Teresa; VERDÉS-PIJUAN, Pere; ARRIZABALAGA, Jon; SÁNCHEZ-MARTÍNEZ, Manuel (eds.), *Ciudad y hospital en el Occidente Europeo. 1300-1700*, Milenio, Lleida, 2014, pp. 13-24.
- HUGUET-TERMES, Teresa; VERDÉS-PIJUAN, Pere; ARRIZABALAGA, Jon; SÁNCHEZ-MARTÍNEZ, Manuel (eds.), *Ciudad y hospital en el Occidente europeo. 1300-1700*, Milenio, Lleida, 2014.
- ILLANES, Ximena, *En manos de otros. Infancia y abandono en la Barcelona del siglo xv*, Ediciones Universidad Católica de Chile, Santiago de Chile, 2019.
- JUNCOSA, Eduard, «Pensar el pacto en la corona de Aragón: Francisc Eiximenis y el Dotzè del crestià», a FORONDA, François (dir.), *Avant le contrat social. Le contrat politique dans l'Occident médiéval XIIIe-XVe siècle Paris*, Publications de la Sorbonne, París, 2011, pp. 451-480.
- LERBERGHE, Wim; LAFORT, Y., «Division of Strengthening of Health Services. The role of the hospital in the district : delivering or supporting primary health care?», *Current Concerns. SHS*, 2, 1990, pp. 11-36.
- LINDGREN, Uta, *Bedürftigkeit, Armut, Not: Studien zur spätmittelalterlichen Sozialgeschichte Barcelonas*, Universität Köln, Colonia, 1983.
- LÓPEZ-TERRADA, María Luz, *El Hospital General de Valencia en el siglo XVI (1513-1600)*, Universitat de València, Servicio de Publicaciones, València, 1987.
- «Las finanzas de una institución asistencial: la gestión económica del Hospital General de Valencia durante el siglo XVI», a HUGUET-TERMES, Teresa; VERDÉS-PIJUAN, Pere; ARRIZABALAGA, Jon; SÁNCHEZ-MARTÍNEZ, Manuel (eds.), *Ciudad y hospital en el Occidente Europeo. 1300-1700*, Milenio, Lleida, 2014, pp. 263-283.
- LÓPEZ-TERRADA MARCÉ CONEJO VILLAGRASA VILLANUEVA, María Luz; FERRAGUD, Carmel, «The Hospitals of the City of Valencia during the Middle Ages and the Renaissance: Academic Knowledge and Ideological Instrumentalisation», a CONEJO, Antoni; BRIDGEWATER, Pol (eds.), *The Medieval and Early Modern Hospital: A Physical and Symbolic Space*, Viella, Roma, en premsa.
- MARCÉ, Jaume, «Un model ideal d'administració hospitalària. La gestió documental segons el llibre d'ordinacions de l'hospital de la Santa Creu de Barcelona», a VILLANUEVA, Concepción; CONEJO, Antoni; VILLAGRASA, Raúl (eds.), *Redes hospitalarias. Historia, economía y sociología de la sanidad*, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 2018, pp. 139-148.
- «The Participation of the Hospital of the Holy Cross in the Second-Hand Market through the Notarial Documentation (Barcelona, 1422-1458)», *RiMe. Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea*, 9/I, 2021, pp.
- MARINO, Salvatore, *Ospedali e città nel Regno di Napoli*, Olschki, Florència, 2014.
- «Late Medieval Hospitals in Southern Italy. Civic Patronage, and Social Identity», *Mediterranean Chronicle*, 5, 2015, pp. 141-160.
- «Trabajo y aprendizaje en los hospitales de la Baja Edad Media. Aproximación comparativa entre Barcelona, Milán, Nápoles y Siena», *Reti Medievali*, 19/2, 2018, pp. 171-205.
- MARQUÈS, Josep María; RAVENTÓS, Jacint, *Els hospitals de les comarques gironines*, Hacer, Barcelona, 2001.
- MIQUEL, Laura, *La guerra civil catalana i la crisi financera de Barcelona durant el regnat de Joan II (1458-1479)* (Tesi doctoral), Universitat de Girona, Girona, 2020.
- «Vender censales, asistir a los necesitados: la emisión de deuda municipal en Barcelona en el siglo xv», *Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea*, 8/II, 2021, pp. 181-199.
- MOLLAT, Michel, *Pobres, humildes y miserables en la edad media*, Fondo de Cultura Económica, Ciutat de Mèxic, 1988 (primera edició de 1979).
- MORELLÓ, Jordi (2014), «Finanzas hospitalarias y deuda pública: los censales de la Santa Creu de Barcelona en torno a 1500», a HUGUET-TERMES, Teresa; VERDÉS-PIJUAN, Pere; ARRIZABALAGA, Jon; SÁNCHEZ-MARTÍNEZ, Manuel (eds.), *Ciudad y hospital en el Occidente Europeo. 1300-1700*, Milenio, Lleida, 2014, pp. 211-262.
- NUTTON, Vivian, *Ancient Medicine*, Routledge, Londres-Nova York, 2013.
- ORTI, Pere, «El Consell de Cent durant l'Edat Mitjana», *Barcelona quaderns d'història*, 4, 2001, pp. 21-48.
- PARDO-TOMÁS, José, «Hospitals in Mexico City in the 16th Century. Conversion Medicine and the Circulation of Medical Knowledge», a POLÓNIA, Amélia; BRACHT, Fabiano; CONCEIÇÃO, Gisele C., *Connecting Worlds: Production and Circulation of Knowledge in the First Global Age*, Cambridge Scholars Publishing,

- Cambridge, 2018, pp. 154-182.
- PICCINNI, Gabriella, *Il banco dell'ospedale di Santa Maria della Scala e il mercato del denaro nella Siena del Trecento*, Pacini, Pisa, 2012.
- PULLAN, Brian (ed.), *Poverty and charity: Europe, Italy, Venice, 1400-1700*, Variorum, Aldershot, 1994.
- RAPETTI, Mariangela; TASCIA, Cecilia, «Archivi ospedalieri e fonti assistenziali nella Sardegna medievale e moderna», *RiMe. Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea*, 4/I, 2019, pp. 131-154.
- RAUFAST, Miguel, «Las ceremonias de la caridad: Asistencia, marginación y pobreza en el escenario urbano bajomedieval», a HUGUET-TERMES, Teresa; VERDÉS-PIJUAN, Pere; ARRIZABALAGA, Jon; SÁNCHEZ-MARTÍNEZ, Manuel (eds.), *Ciudad y hospital en el Occidente Europeo. 1300-1700*, Milenio, Lleida, 2014, pp. 401-414.
- RAWCLIFFE, Carole, *Medicine for the soul: the life, death, and resurrection of an English medieval hospital: St Giles's, Norwich, c. 1249-1550*, Sutton Pub., Thrupp, 1999.
- RISSE, Guenter, *Mending Bodies, Saving Souls: A History of Hospitals*, Oxford University Press, Oxford, 1999.
- ROCA, Guillem, *Salubritat i salut pública a la Lleida baixomedieval* (Tesi doctoral), Universitat de Lleida, Lleida, 2017.
- RUBIO, Agustín, *Pobreza, enfermedad y asistencia hospitalaria en la Valencia del siglo XIV*, Institución Alfons El Magnànim, València, 1984.
- SANTORO, Daniela, «Prima della riforma ospedaliera. Il sistema assistenziale di Palermo dai Normanni agli Aragonesi (XI-XV secolo)» *RiMe. Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea*, 4/I, 2019, pp. 177-199.
- «Figli dell'ospedale. La gestione dell'infanzia abbandonata a Palermo nel XV secolo», *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medioevo*, 121, 2019, pp. 283-310.
- TELLO, Ester, «La actividad crediticia de un hospital turolense a través de la compra de censales: (1482-1517)», *Aragón en la Edad Media*, 26, 2015, pp. 293-320
- TRAVERSO, Enzo, *Els usos del passat. Història, memòria, política*, Universitat de València, València, 2006.
- VAUCHEZ, André, *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Âge (1198-1431)*, École française de Rome, Roma, 1981
- VILLAGRASA, Raúl, *La red de hospitales en el Aragón medieval (ss. XII-XV)*, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 2016.
- «El loco, el niño y el hospital: la inclusión del pobre verdadero en el espacio urbano renacentista», a CONEJO, Antoni; BRIDGEWATER, Pol (eds.), *The Medieval and Early Modern Hospital: A Physical and Symbolic Space*, Viella, Roma, en premsa.
- VILLANUEVA, Concepción; CONEJO, Antoni; VILLAGRASA, Raúl (eds.), *Redes hospitalarias. Historia, economía y sociología de la sanidad*, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 2018.
- VINYOLES, Teresa; GONZÁLEZ, Margarida, «Els infants abandonats a les portes de l'hospital de Barcelona (1326-1439)» a RIU, Manuel (ed.), *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval: volumen misceláneo de estudios y documentos*, VOL. II, IMF-CSIC, Barcelona, 1981, pp. 285-310.
- VINYOLES, Teresa, «Aproximación a la infancia y la juventud de los marginados: los expósitos barceloneses del siglo XV», *Revista de educación*, 281, 1986, pp. 99-123.
- ZARZOSO, Alfons; ARRIZABALAGA, Jon (eds.), *Al servicio de la salud humana: la historia de la medicina ante los retos del siglo XXI*, EHM, Museu d'Història de la Medicina de Catalunya, Museu d'Història de Sant Feliu de Guixols, Institució Milà i Fontanals (CSIC), Sant Feliu de Guixols, 2017.